

SCHUMPETER EMPIRIKUS DEMOKRÁCIAELMÉLETE

Az állampolgári politikai tudás
mint a demokratikus elszámoltathatóság feltétele

Szántó András

MTA TK PTL, BCE Politikatudományi Doktori Iskola

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány célja, hogy bemutassa a demokráciaelméletek egyik központi kérdésének, az állampolgárok politikai tudásának a problémáját. A kutatás kérdése, hogy a különböző empirikus kutatások alapján az állampolgárok el tudják-e számoltatni a politikusokat. Ennek a dilemmának a megválaszolásához az elszámoltatás „ellenormájának” tekinthető schumpeteri demokráciaelmélet feltevéseit vizsgálom az empirikus szakirodalomban. Schumpeter szerint az állampolgárok irracionálisak, politikai viselkedésük infantilizmus-sal jellemezhető, ezért nem képesek a politikusok állampolgári preferenciáknak megfelelő elszámoltatására. A tanulmány az elszámoltathatóságot a szakirodalomtól némileg eltérően nemcsak utólagos „büntető ítéletként” értelmezi, hanem előretekintő módon, az állampolgárok anticipatív képességeit is figyelembe véve, hiszen a fogalom tanulmányban adott alkotóelemeinek az alkalmazása – az állampolgári preferenciák, a vezetők manipulációja és rezponzivitása – az elszámoltatás kiterjesztő értelmezése mellett szól. A tanulmány végkicsengése szerint az empirikus kutatások analitikus szempontrendszer szerinti összehasonlítása segíti a demokráciaelméleti reflexiót.

Kulcsszavak: állampolgári politikai tudás ■ elszámoltathatóság ■ manipuláció

BEVEZETÉS

A tömegpolitika legnagyobb paradoxonja: ha feltételezzük, hogy a képviseleti demokráciához szükséges, hogy tájékozottak legyenek az állampolgárok, akkor a reprezentativitásra épülő demokrácia hogyan tartható fenn, miközben az állampolgárok tudása hiányos, tájékozottságuk alacsony szintű? (Rapeli, 2014: 28.) José María Maravall szerint vitathatóak azok az empirikus kutatások, amelyek azt állítják, hogy a kormányok figyelembe veszik az állampolgárok akaratát (Maravall, 1999: 156.). Mind a szavazói preferenciák exogenitása – vagyis hogy a választói preferenciák a politikai folyamattól, a vezetők manipulációs tevékenységétől függetlenül alakul ki –, mind az elszámoltatás periodikus jelleggel történő ismétlődése (uo.) közömbös az állampolgári tudás politikai folyamatban betöltött szerepére, valamint a politikusi manipuláció lehetőségére

nézve. Maravall szerint a legkomolyabb probléma az állampolgári preferenciák megvalósításának útjában a választók hosszú távú mérlegelésének hiánya, ezért a politikusok azon megfontolása, hogy befolyásolniuk kell a közvéleményt, megalapozott lehet, hiszen az állampolgárok számtalan esetben inkohereus preferenciáinak megvalósításáért a politikusoknak komoly árat kellene fizetniük (uo.). Ebben kifejeződik az elméleti irodalmat jelentős mértékben meghatározó schumpeteri alapállítás a politikai vezetők és az állampolgárok aszimmetrikus kapcsolatáról.

Manin, Przeworski és Stokes szerint minden esetben a népakarat érvényesül: az empirikus kutatások annak bizonyítékául szolgálnak, hogy a kormányok azt teszik, amit az állampolgárok szeretnének, az azonban nem detektálható, hogy a nép vagy a kormány akarata alakult ki először (Manin et al., 1999: 22.). Ez a nézet egyensúlyoz leginkább az állampolgári preferenciákat alapul vevő szubsztantív demokrácia és a vezetői preferenciaformálást középpontba állító schumpeteri demokrácia között, hiszen elfogadja azt, hogy a kormányzatok többnyire az állampolgárok preferenciáit teljesítik be, de azok előfeltételezettségével kapcsolatban nem helyezkedik markáns álláspontra (a preferenciák ex ante vagy ex post jellegének dilemmája).

Christopher H. Achen és Larry M. Bartels szerint számos kutatás bizonyítja, hogy az állampolgárok számára nem ismertek az aktuális szakpolitikai viták, nincsenek megalapozott ismereteik a pártok érdekképviselési szerepéről, valamint gyakran olyan politikai erőknél szavaznak bizalmat, amelyek saját nézeteiktől eltérő álláspontot képviselnek (Achen–Bartels, 2016: 299.). Az állampolgárok véleménykialakítása nem autonóm, inkább a pártok pozícióit tükrözik, mintsem „definiálnák”, irányításuk alatt tartanak a politikát (uo.). Szerintük a választási ítélet helytelen, hiszen a szavazóknak észszerűen kell értékelnük a kormányt, miközben számtalanszor nem tudják különválasztani a kormány teljesítményéhez nem köthető gazdasági változásokat (uo. 304.).

Tanulmányom kutatási kérdése, hogy az állampolgárok a különböző empirikus kutatások alapján képesek-e a politikusok elszámoltatására. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához Joseph Schumpeter demokráciaelméletét veszem alapul, amelynek a felvetéseit vizsgálom Samuel L. Popkin, John Zaller, valamint Lawrence R. Jacobs és Robert Y. Shapiro kutatásai alapján. Ez a három mű reprezentálja azt a három fő szakirodalmi csapásirányt, amely a kurrens empirikus kutatásokban meghatározóvá vált: a heurisztikus állampolgári racionalizáció; a választói magatartás „autonómiáját” aláásó vezetői dominancia; valamint az empirikus demokráciaelméletben a vezetői mozgástér és a közvélemény minőségének kölcsönhatását vizsgáló kutatás. Értelmezésemben Schumpeter elmélete párhuzamba állítható az elszámoltathatóság normájának előbb említett három „perspektívájával”, hiszen az elszámoltatás egyforma mértékben alapszik azokon az kérdéseken, hogy az állampolgárok mennyire

kompetensek a politikában, a politikusok manipulálják-e a közvéleményt (hiszen ez az elszámoltatás kimenetelét befolyásolja), illetve jelentős tényező a rezponzivitás, amely az elszámoltatás hatékonyságának mércéje. Bár a felsorolt művek empirikus valójukban nem ugyanarra a „valóságdarabra” vonatkoznak, mint Schumpeter empirista indíttatású leírása (az eltérő időbeliség, a vizsgálatok diverzitása okán), az empirikus irodalom fő irányvonalainak azonosítása hasznos eszköztárt jelent a demokráciaelméletek empirista indíttatású kidolgozásában. A tanulmány következtetései gyakorlati mondanivalóval szolgálnak a teória és az empiria kölcsönös hasznosíthatóságával kapcsolatban, de az eredmények érvényességi köre elméleti: a tanulmány szerint a demokráciaelmélet fejlődését segíti a hibrid elméletalkotás, az elméletképzés lehetséges módja az empirikus kutatások elméleti implikációinak vizsgálata.

A SCHUMPETERI DEMOKRÁCIAELMÉLET

Schumpeter *Capitalism, Socialism and Democracy* című könyve történelmi jellegű, lényegében nélkülözi az empirikus vizsgálatokra való közvetlen reflexiót, így elméletének empirikus adaptálhatóságát demokráciaelméleti előfeltevéseinek „provokatív” jellege, a klasszikus elmélettel való szembeállása adja. Műve korának tapasztalatára reflektáló elmélet- és ideológiakritika, így analitikus adaptációja magyarázatot igényel. Ugyanakkor Schumpeter klasszikus demokráciaelmélettel kapcsolatban megfogalmazott kritikája (Schumpeter, 2003: 250–269.) több szerző szerint is túlzott, vezetésközpontú demokráciaelmélete pedig elnagyolt, hiszen jelentős mértékben kétségbe vonja az állampolgári preferenciák szerepét azáltal, hogy túl nagy hangsúlyt fektet a vezetés kezdeményező szerepére (Mackie, 2009). A Schumpeter által megfogalmazott kritika (Schumpeter, 2003: 250–269.) az általános közakarat létezését (Rousseau, 1947), valamint Jeremy Bentham és az ő nevéhez köthető utilitarista gondolkodás alapjait kérdőjelezi meg (Bentham, 1823). Azonban a jelenlegi demokráciaelméleti irodalom központi problémájának kérdésére is utal: a vezetés és a demokrácia összeegyeztethetőségének kérdéseire, amely égető probléma és a jelenlegi tudományos diskurzusban is releváns kérdésként jelenik meg (Metz, 2017; Teles, 2015). Továbbá a demokráciaelméletben gyakran szembeállítják a demokrácia dahli olvasatával, amely a preferenciák szubsztantív természetét hangsúlyozza (Achen–Bartels, 2016).

A tanulmány analitikus szempontból a kurrens demokráciaelméleti fejleményekre épít. Azt feltételezi, hogy mindegyik irányzatnak vannak előfeltevései az állampolgárok kompetenciájáról, ezért a schumpeteri feltevés a tudásszint vizsgálatának „mértékegysége” lehet. Lauri Rapeli értelmezése szerint a politikai tudás a társadalmi életbe való bevonódás mértékétől függ, ezért a politikától való távolságtartás leértékeli a politikai tudás relevanciáját, hiszen

ekkor az állampolgárok nem cselekvő szereplők, hanem a politikán kívülre vonulnak, és külső szemlélőként nézik a „csatateret” (Rapeli, 2014: 4.).

A schumpeteri demokráciaelmélet éppen ezt a „kívülállósági tézist” fogalmazza meg: az állampolgárok kognitív értelemben sem involválódnak a politikai folyamatokba.

Schumpeter a demokráciát módszernek, eljárásnak tartja, és a következőképp definiálja: „intézményi elrendezés a politikai döntések meghozatalához, amelyben az egyének a nép szavazatáért folyó versengő küzdelem keretében tesznek szert hatalomra politikai döntések meghozatalához” (Schumpeter, 2003: 269.). A definíció önmagában inkább formális elemekre korlátozódik, de implicit módon az állampolgárok politikai tudásáról is ítéletet alkot. Schumpeter demokráciaelmélete a vezetés primátusán alapszik, hiszen *per definitionem* az állampolgárok szavazó cselekvők, míg a vezetők döntéshozók. Ezért Schumpeter demokráciaelméletét vezetésközpontú demokráciaelméletnek nevezhetjük. Przeworski, a minimalista demokráciaelmélet teoretikusa és a procedurális demokráciaelmélet fő védelmezője szerint a felvázolt demokráciának kézzelfogható normatív erénye van: egyrészt az erőszak nélküli hatalomváltás, másrészt a sorsolással szemben a szavazás lehetősége, hiszen az a képviselő és a választások közötti kapcsolat megerősítését szolgálja (Przeworski, 1999: 13–14.).

Schumpeter szerint a demokráciában nemcsak az állampolgári kezdeményezőkézség szerepe sikkad el, hanem már az állampolgárok legegységesebb döntéseit is alakítják a politikai vezetők (Schumpeter, 2003: 282.), ezért a manipuláció elválaszthatatlan a politika valóságától. Elmélete értelmében a nép szerepe a demokráciában arra a formális mozzanatra korlátozódik, hogy előállítsa a kormányzatot (uo. 273.). Schumpeter nemcsak az állampolgárok irracionálisát (preferenciáik inkonzisztenciáját), hanem akaratuk tényleges hiányát is feltételezi (Manin, 1997: 226.). Az állampolgárok, amint a politika területére érnek, gondolkodásuk, képességük alacsonyabb teljesítményszintre vált: érvelésük olyanná válik, amit saját érdekeik szempontjából oktalannak, „infantilisnek” tartanak (Schumpeter, 2003: 262.), a politikában azonban megszűnik kritikai szemléletük. Az állampolgárokat a politika területén aszociatív (képzettársításos) és affektív (érzelemvezérelt) gondolkodás jellemzi (uo.). Körösi András „infantilizmus-tézisnek” nevezi Schumpeter állampolgári inkompetenciáról szóló érvelését (Körösi, 2011: 11.).

A schumpeteri elmélet másik fontos sarokpontja a tudáselméletekhez is szorosán kapcsolódó demokráciaelméleti dichotómia: a „government by the people” (a nép általi kormányzás) és a „government for the people” (a nép érdekében történő kormányzás) (Schumpeter 2003: 256.). Míg a „nép általi kormányzás” az állampolgári akaratképzésnek (input oldal) tulajdonít jelentőséget, és a preferenciák kiforrottságát feltételezi, addig a „nép érdekében történő kormányzás” a kormányt egy olyan szervezetként értelmezi, amely ugyan nem idegen a nép akaratától, de a hangsúly a politikai vezetők akaratképzésére helyeződik

(output oldal). Manin szerint Schumpeter felismeri, hogy a kereslet-kínálat határozza meg a politikát, hiszen az állampolgárok akarata nem ragadható meg a vezetők kínálati oldalának vizsgálata nélkül (Manin, 1997: 225).

Vannak olyan területek, amelyekben Schumpeter szerint nem a kognitív képességek vagy az információval való ellátottság hiánya okozza az állampolgárok infantilizmusát, hanem az új információ hasznosítására való rezisztencia, pl. közegészségügyi kérdések tekintetében (Schumpeter, 2003: 259.). A schumpeteri tudáselmélet ezért két okra vezeti vissza az állampolgárok egyéni szinten megfigyelhető infantilizmusát: egyrészt az információ befogadásával, másrészt annak elfogadásával kapcsolatos nehézségekre. Míg az előbbiek kognitív hiányosságok, addig az utóbbiak kognitív korlátok. Míg a hiányosságok a tudás meg nem léteire utalnak, akár a politikai tudás tényjellegének hiányára, akár a következtetés levonására való képtelenségre (heurisztika), addig a korlátok azt jelentik, hogy bizonyos prediszpozíciók (hajlamosságok, viselkedéstendenciák) gátolják az új információ sikeres befogadását és elfogadását.

A schumpeteri elmélet élénk tudományos vitákat váltott ki. Meszerics Tamás szerint a schumpeteri elmélet tartópillére a meghaladottá vált lélektani megközelítés, amely az állampolgári kompetenciahiányt az emberi akarat képlékenységében látta (Meszerics, 2008: 155.). A másik fontos elem a világ komplexitásának tételezése: az 1-es és a 2-es típusú komplexitás. Míg az előbbi azt jelenti, hogy az állampolgárok nem képesek a társadalmi jelenségek elemzésére, addig az utóbbi azt jelenti, hogy az állampolgárok számára a világ megértése nem lehetetlen, csupán túl költséges ahhoz, hogy megtérülőnek találják a megismerését (uo.). Ez összhangban van Downs elméletével, amely alapján a választók az információ megszerzésének költsége alapján mérlegelnek (Downs, 1957).¹ Körösényi András szerint azonban nem általános kompetenciahiányról van szó a schumpeteri demokrácielméletben, hanem a politikai kompetenciák hiányáról, ráadásul a 2-es komplexitás probléma azáltal nem válik kiküszöbölhetővé, hogy állampolgárok tömegei politikussá válnak, hiszen a politika gyakorlati mesterség, a politikai kompetencia a politikai folyamat konstitutív eleme (Körösényi, 2008: 8).

AZ ELSZÁMOLTATÁS MINT PROSPEKTÍV KONCEPCIÓ

Az elszámoltatás egy megbízó–ügynök (választó–politikus) kapcsolatként leírható mechanizmus, amelyben az ügynök köteles a megbízó utasításai alapján cselekedni, hiszen a megbízó fel van ruházva olyan jogosítványokkal, amelyek képessé teszik őt az inkumbens szankcionálására (Fearon, 1999: 55.). Az ügynök megbízó felé megnyilvánuló felelőssége abban az esetben valósul meg, ha a választói preferenciák alapján, a racionalitásnak megfelelően képesek az állampolgárok a teljesítményértékelési standard meggondolt kialakítására.

A képviselet Manin, Przeworski és Stokes értelmezésében a képviseltek érdekében történő cselekvést jelenti, amely egyrészt normatív szempontból meggyőző, másrészt valamennyi teoretikus egyetért ebben az alapvetésben (Manin et al., 1999: 2.). Mivel a választási versenyben valamennyi jelölt eltérő motivációkkal rendelkezik, a választók feladata, hogy kiválasszák azt a jelöltet, akik hivatalorientáltak, de a választók feladata ezentúl az is, hogy nyomást gyakoroljanak azokra, akik a választói akarattól el szeretnének térni (uo. 3–4.). Ehhez azonban szüksége van az állampolgároknak a politikai valóság kontextuális ismeretére, amely a preferenciák kialakítására, finomítására sarkallja őket. A legfőbb kérdés Maninék szerint, hogy biztosítja-e a reprezentativitást, hogy a kormányok szavazás által, választások nyomán jönnek létre (uo. 5.).

A kormány akkor reszponzív, ha olyan politikát választ, amely az állampolgárok jelzéseinek (kommunikált preferenciáinak) megfelelő (uo. 9.). Manin és szerzőtársai feltételezik, hogy az állampolgárok nem minden esetben tudnak minden releváns politikai fejleményről, például számtalan esetben nincsenek tudatában a szakpolitikák következményének, így nem tudják, milyen a helyes választás, vagy mit várhatnak el a kormánytól, ezért egy kormány feltételezésük szerint akkor is lehet képviseleti, ha valójában nem reszponzív (uo. 11.).

Meglátásom szerint a szerzők azon állítása, hogy a képviselet-elvűség (a nép érdekében történő cselekvés) is biztosíthatja a demokratikus kormányzatot (és nem a reszponzivitás a döntő), demokráciaelméleti szempontból elfogadható érvelés lehet (még ha több szempontból kritizálható is, pl. abban a tekintetben, hogy mi konstituálná a demokratikus kormányzást, ha nem a reszponzivitás), empirikus szempontból azonban a reszponzivitás vizsgálata a legkézenfekvőbb. Ráadásul ha képviseleti lehet egy kormány, akkor ennek ellenkezője is elképzelhető, vagyis hogy nem a nép érdekét leginkább figyelembe véve cselekszik, s ezért lehet, hogy a kormány manipulációhoz folyamodik, vagyis a nem képviseleti kormány is lehet hatással az elszámoltatás kimenetelére, és torzíthatja az állampolgároknak a kormány reszponzivitásával kapcsolatos ítéletét.² Ezért meglátásom szerint a reszponzivitás nemcsak könnyebben mérhető, hanem elméleti szempontból megbízhatóbb mércéje is az elszámoltathatóságnak. Körösényi szerint a kormányzás demokratikus és képviseleti jellege leginkább annak reszponzivitásában ragadható meg (Körösényi, 2008: 3.).

Az elszámoltatás megítélésem szerint egy olyan elmélet, amelyben az állampolgárok képessé válnak a választott tisztviselők cselekvésének anticipációjára, a múltban megszerzett ismeretek révén a politikusok reszponzivitásának felmérésére. Amennyiben az elszámoltatást az állampolgári politikai tudás vizsgálatában leszűkítenénk az outputról hozott ítéletre (*economic vote*), megkérdőjeleznénk az állampolgári racionalitás szerepét, mert az lenne a feltételezésünk, hogy a múltbeli teljesítményen alapuló szavazási döntés elégséges feltétele az elszámoltatható kormányok létrejöttének. A tanulmány „elszámol-

tatás-fogalmának” szerves része, hogy a választói preferenciáknak megfelelő döntés úgy jöhet létre, ha a politikai kimenetek megítéléséből lehetségessé válik jövőre vonatkozó következtetések levonása, a retrospektív megítélésen túlnyúló, prospektív megítélés is.

Az elszámoltatás alkotóelemeinek az állampolgári preferenciákat, a politikusi manipulációt, valamint a rezponzivitást (az állampolgári akaratra való fogékonyságot) tekintem. Az állampolgárok akkor racionálisak (kommunikált preferenciáik akkor konzisztensek), ha szankcióik illeszkednek a kimenetekhez, illetve ha a kimenetekre nincsen hatással politikusi manipuláció, amelybe beletartozik a heresztetika³ tetten érhetőségének hiánya is (Riker, 1986), hiszen a választói elszámoltatásnak rezponzív kormányokat kell eredményeznie.* Ez a hármas analitikus szempontrendszer szolgál a tanulmány strukturális szervezőelveként. A schumpeteri demokráciaelméletben az elszámoltatás nem a szavazói preferenciáiknak megfelelően teljesül, bár ez Schumpeter szerint nincs is az állampolgárok hatalmában, miután beleegyezésüket adták a vezető megválasztásához (Schumpeter, 2003), ugyanakkor a Schumpeter által felvázolt, vezető és állampolgár közötti, jól körülhatárolható, funkcionális differenciálódást jelentő „munkamegosztás” még inkább kielezi az elszámoltathatóság kérdésének fontosságát a demokráciaelméletekben, hiszen a kérdést normatív dilemmaként veti fel.

SAMUEL L. POPKIN ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁRI PREFERENCIÁK

Samuel L. Popkin az előválasztásokat vizsgálja a szavazói viselkedéssel kapcsolatos modell felállításához (Popkin, 1991). A szerző szerint két alacsony információjú jelzést tartalmaz egy előválasztás: az egyik a győzelmi hír, amely fontos lehet annak felismerésében, hogy melyik jelöltnek növekszik a népszerűsége, a másik pedig a jelölt személyes tulajdonságaira és az általa kínált szakpolitikára koncentrál (uo. 117.). Az előbbi a stratégiai szavazás megalapozásához segítheti hozzá a választókat, hiszen az állampolgároknak lehetősége

* A manipulációra példaként szolgálhat a „top-down” elszámoltatási mechanizmus is. Ez a magyar politikában 2002 óta meghatározó, és számos párt választási ígéreteiben is megjelent. Ennek a tapasztalatnak a fényében ezért arra is érdemes kitérni, hogy a politikusok is létrehozhatnak elszámoltatási mechanizmusokat az előző ciklusok inkumbenseinek szankcionálására. Ez a tényező, nevezetesen a politikusok által foganatosított szankciók, amelyek nyugodhatnak megalapozott elszámoltatási igényen, de lehetnek ellenségeskedő elszámoltatási mechanizmusok (hostile accountability), hatással lehetnek az elszámoltatással kapcsolatos állampolgári reflexióra: a „top-down” elszámoltatási mechanizmus (vagy annak ígérete és be nem váltása) akár inherens módon gyengítheti is az állampolgárok elszámoltatással kapcsolatos ítéletének integritását.

nyílik a mérlegelésre, a preferenciák és a jelöltesélyek összevetésére és ez alapján „szintetizált” választói döntés meghozatalára. Az utóbbi pedig a képviseleti heurisztika, amely azt jelenti, hogy a jelöltekről szerezhető információk a politikus karakterisztikája alapján hozzásegíti a választókat preferenciáik kialakításához (uo. 74.). A képviseleti heurisztika működése a downsi alacsony információjú racionalitás megjelenítője. A szavazók feltérképezik a politikát, és szerzett információik segítségével képessé válnak preferenciáiknak megfelelő választói döntés meghozatalára.

Jimmy Carter 1976-os előválasztáson aratott győzelme úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy nem tartozott pártja elitjéhez, hanem kívülről érkezett jelölt volt, akinek az esélyeit nagyban javította a Watergate-botrány kirobbanása és ennek kapcsán ama törekvése, hogy visszaállítsa a kormány morális tekintélyét (uo. 153.). Sikerének titka az volt, hogy a pártvezetés elhitteltelenedett, ő pedig értelmezést tudott nyújtani a Watergate-botrányhoz, illetve egyesíteni tudta a fehér és fekete szavazótábort (uo. 150.). A Carterrel kapcsolatos eset megértéséhez elengedhetetlen annak feltárása, hogy a választókat milyen mértékben foglalkoztatta a jelöltek megbízhatósága, valamint a kirobbant botrányhoz való viszonyuk (uo. 155.). Ha a választók racionalizálnak, akkor ebben a politikai helyzetben az várható, hogy preferenciáikat a kormány erkölcsi méltóságának visszaállítása befolyásolja, valamint a kiválasztott politikusnak illeszkednie kell a felbukkant erkölcsi válságban egyre inkább szükségessé váló becsületos politikus profiljába. Az 1976-os közvélemény-kutatás kimutatta, hogy a demokrata és republikánus szavazók döntéséhez társított személyes tulajdonságok preferenciasorrendjében első helyen szerepelt a becsületesség (uo.). A *New York Times* felmérése kimutatta, hogy a többség úgy vélekedett, nem eseti megoldásokkal kell felülemelkedni a Watergate-botrány okozta erkölcsi válságon, hanem a kormány morális tekintélyét kell helyreállítani (uo. 165.). A becsületesség fontosságáról más jelöltek is beszéltek a kampány során, de Carter a választók aggodalmait egy egyedülálló politikai programhoz tudta kapcsolni (uo. 166.). Ez annak bizonyítéka, hogy a választóknak nem volt kielégítő, ha politikai szlogenként mutatták be nekik a szükséges erkölcsi változásokat, hanem a hitelességhez és a választói döntéshez szükséges volt az is, hogy ezt a törekvést egy konkrét programban lássák megjelenni.

Carter mind a fehér, mind a fekete választók körében jó eredményt ért el a választásokon (uo. 160.). Úgy volt képes a feketék szavazatának megszerzésére, hogy „gondolatmankót” jelentett a választók számára, hogy a jelölt többször megjelent fekete közösségekben, ezért az volt róla az általános benyomás, hogy a feketékkel kapcsolatos kérdésekben moderált álláspontot képvisel, amit alátámasztott kormányzósági tevékenysége is (uo.). A carteri eset további fontos tanulsága, hogy a vallási identifikáció hogyan szolgálhat „nyomként”, választói döntés megfelelő megalapozásaként. A New Hampshire-i,

floridai, illinoisai választásokon ugyanannyi katolikus és protestáns szavazatot kapott Carter, a későbbi előválasztásokon azonban, amint ismertté váltak vallási nézetei és korábbi vallásos tevékenysége, valamint kampányában is megjelent ilyen jellegű önmeghatározása, vallási szempontok szerint osztotta meg a választókat. A később sorra kerülő előválasztásokon, a New York-i, a pennsylvaniai, a michigani, az ohioi és a kaliforniai előválasztásokon a protestáns szavazatarány már 47%, míg a katolikus szavazatarány 35% volt (uo. 161–162.).

Az 1976-os előválasztás a választói racionalitás bizonyítéka, hiszen egyrészt a jelölt vallási nézeteinek tükrében a választók identifikációs gondolkodási sémákat alkalmaztak, s ezzel külön tudták választani a hozzájuk hasonló politikusokat a tőlük eltérőektől. Másrészt a választók racionalizálása ebben az esetben biztosította a kiszámíthatóság érvényesülését, hiszen a jelöltek Carterhez képest pozicionálták magukat, és aszerint alakították ki politikai stratégiájukat, hogy milyen a különböző vallási csoportok választókerületeken belüli elhelyezkedése, vagyis hol van arra a legnagyobb esély, hogy a választók nem tartják szimpatikusnak Cartert (uo. 166.). A vallási azonosulás – hasonlóan a pártazonosuláshoz – egy gondolatmankó, amely segíti a választókat abban, hogy felmérjék, mely jelölt képviseli legjobban érdekeiket. A szavazói racionalizáció forrása a politikai helyzet kontextusának ismerete (ebben az esetben a morális vákuum), a múltbeli kormányzói tevékenység és a személyes karakterjegyeken nyugvó állampolgári anticipáció, továbbá a vallási alapon való azonosulás. Míg a racionalizáció információbőségtől elvonatkoztatható tájékozottság, addig a vallási identifikáció nem feltételez egyértelmű választói informáltságot, hiszen ahogy Hannah Pitkin képviseletelmélete is leszögezi, a képviselet alapulhat a képviselő képviselthez való hasonlatosságán, a deskriptív reprezentáción (Pitkin, 1972), amely az állampolgárok preferenciáinak megfelelő képviselet megvalósulását is jelentheti. A Popkin által ismertetett gondolatmankók az értékelési, a megszerzési, az információtárolási gondolatmankók (Popkin, 1991: 44.), valamint az identifikációs gondolatmankók (uo. 51.). Előbbi csoportot *racionalis* gondolatmankóknak, utóbbiakat *intuitív* gondolatmankóknak nevezem: előbbiek kalkulust, utóbbiak érzelmi kapcsolódást igényelnek.

Az 1980-as New Hampshire-i előválasztás előtt George H. W. Bush és Ronald Reagan között vitára került sor, mivel azonban Reagan a közvéleménykutatások alapján jóval népszerűtlenebbnek tűnt, a kampánystábjába úgy határozott, hogy a politikai helyzet kiaknázásának és az esélyek növelésének érdekében több jelöltet is meghívna a vitára, de erről a döntésről Busht előzetes nem tájékoztatták (uo. 177.). Amikor valamennyi jelölt megjelent a vitán, Bush elutasította a vitában való részvételt, a szerkesztő ezért távozásra szólította fel a vita előtt álló feleket; Reagan azonban mikrofonban elmondta a közönségnek, hogy szerinte joga van a többi jelöltnek is a megszólalásra, amire a közönség rendkívül elismerően, tapssal reagált (uo. 178.).

Az esetnek kézzelfogható negatív hatásai voltak: Bush több szavazatot vesztett két nap alatt, mint az azt megelőző három hétben (uo. 179.). Annak vizsgálata természetesen elengedhetetlen, hogy a személyiséggel kapcsolatos előítéletek vagy a politikai karakter ismerete járult hozzá Bush népszerűségének hanyatlásához (uo.). A *New York Times* felmérést készített a New Hampshire-i előválasztások után, amelyben a republikánus szavazók mindössze 20%-a szerint Bush tehetett az esetről, ami azt támasztja alá, hogy nem a bűnbakkeresés, hanem a helyzet kezelése határozta meg a szavazói vélekedést (uo. 178.). A New Hampshire-i kampány előtérbe helyezte a Bush és Reagan között fennálló szakpolitikai különbségeket, ami arra sarkallta a szavazókat, hogy értékeljék újra, hogy Bushhoz vagy Reaganhez állnak közelebb (uo. 180–181.). Ez az eset azt bizonyítja, hogy a választók helyes döntést tudnak hozni akkor is, ha a jelöltek viselkedését figyelik meg – ez olyan pszichológiai hatás, amely növeli gondolkodásuk rugalmasságát, mert a rendelkezésükre álló információrészletek és a tapasztalt politikai valóság szintetizálásából kompetens politikai véleményt tudnak kialakítani.

JOHN ZALLER ÉS A MANIPULÁCIÓ

Schumpeter egyrészt kognitív hiányosságokat, másrészt kognitív korlátokat állapít meg demokráciaelméletében, s ezek John Zaller kutatásaiban is megjelennek.⁴ Meglátásom szerint Zaller olyan empirikus precízióval szeretne általános érvényű igazságokat megfogalmazni, hogy kutatása tekinthető akár egy empirikus iskola megteremtésére tett kísérletnek is, hiszen bár könyve leszögezi, hogy vannak szempontok, amelyek modellje finomítására sarkallják (Zaller, 1992: 130–131.), a modellhez kapcsolható feltevéseknek alapvetően nincsenek a könyvben megjelenő ellenpéldái.⁵

Az 1987-es pilótakutatás eredményeiből levezethető a RAS modell, amelynek legfontosabb axiómái összefüggő rendszert alkotnak. A recepciós axióma azt mondja ki, hogy egy személy minél jobban elmerül egy ügyben, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a politikai üzeneteket érzéklni fogja az üggyel kapcsolatban (uo. 58.). Ez azt jelenti, hogy az ügyismeret növeli az ügghöz kapcsolódó politikai valóság érzékelését, vagyis a bevonódás fontos tényezője a politikai tudás növekedésének.⁶ Az ellenállási axióma abból indul ki, hogy az emberek ellenállást tanúsítanak azokkal az érvekkel szemben, amelyek predispozícióikkal (hajlamosságaikkal, korábban internatizált megfontolásaikkal) ellentétesek, de ez csak annyiban igaz, amennyiben szükséges mennyiségű kontextuális információval rendelkeznek az üzenet és a saját predispozícióik közötti kapcsolat észlelésére (uo.). Ez azt jelenti, hogy valakinek minél nagyobb a politikai tudása (amely ebben az esetben az üzenet jelentésének megértését és annak kontextuális értelmezését jelenti), annál inkább képessé

válí a saját meggyőződéseivel ellentétes érvek figyelmen kívül hagyására. A hozzáférhetőségi axióma azt mondja ki, hogy egy adott megfontolás minél közelebbi időpontban került előhívásra, annál kevesebb időbe telik az adott megfontolás és a kapcsolódó megfontolások újbóli előhívása és felelevenítése (uo.). Ez az axióma a Zaller által megfogalmazott közvélemény-kutatások kritikájával is összefügg: válaszadáskor az állampolgárok a számukra leghozzáférhetőbb információt (*information top of their head*) érvényesítik, mert nincsenek valós attitűdjeik (*true attitudes*), hanem a fontosság, a szembetűnőség (*salience*) alapján válnak az információk a hozzáállások konstitutív elemévé (uo. 77.). Ez nemcsak azt jelenti, hogy az állampolgárok híján vannak a szilárd preferenciáknak, hanem azt is, hogy aszerint manipulálhatók, hogy éppen mi a legaktuálisabb gondolat a fejükben. A válaszadási axióma alapján az egyének a kérdőíves kérdésekre úgy válaszolnak, hogy a leghozzáférhetőbb és legnagyobb jelentőségű megfontolásaiknak adnak érvényt (uo. 58.).

A különböző szakpolitikai területekre kiterjedő interjú vizsgálat eredménye az volt, hogy míg a szüneteltett (*stop-and-think*) próbánál, amikor a válaszadónak lehetősége volt a kérdésben szereplő felvetések válaszadás előtti megvitatására, több egymásnak ellentmondó elem szerepelt az illető válaszában, mint a retrospektív próbáknál, amelyeknél a válaszadó utólag fedte fel a válaszadáskor szerepet játszó motívumokat (uo. 56–62.). A szüneteltett próbáknál a válaszadók csaknem 75%-a – bizonyos mértékig – ellentmondásba keveredett a kutatásban használt három kérdés tekintetében (uo. 61–62.). Minél többet gondolkodtak az állampolgárok válaszadás előtt, annál inkább ellentmondásba keveredtek önmagukkal. Ez az emberi kognitív folyamatok pesszimista olvasatát jelenti, hiszen azt feltételezi, hogy a konzisztens preferenciaalkotásban szerepet játszó tényezők mérlegelése megnyitja az utat a manipuláció irányába. Ha az állampolgárok nem is teljesen irracionálisak megfontolásaik inkonzisztenciája miatt, az mindenképpen kijelenthető, hogy a kognitív folyamatok nem előre meghatározható eredményre vezetnek, hanem azt megelőző kognitív folyamatoktól, különböző gondolkodási prekondícióktól függenek (vagyis például attól, hogy egy adott gondolatot milyen más gondolatok előztek meg). A szüneteltett és retrospektív vizsgálatban a válaszadói értékítéletek összeegyeztethetlenségét háromféle szempont szerint vizsgálták: a kijelentések ellentmondásosságával, az opciók közötti döntés nehézségének kifejezésével, illetve a vélemény feltételhez kötésével vagy olyképp történő árnyalásával, amely elhomályosítja az eredeti értékítéletet (uo. 60.). Minél több gondolat kerül felszínre, annál nehezebbé válí a konzekvens véleményalkotás, vagy a gondolkodás annál inkább egy zárt, körkörös mozgó folyamattá „silányul”.

Zaller feltételezése szerint a tudatosabb állampolgároknak (akik jobban ismerik a politika összefüggéseit), kisebb lesz a válaszvarianciája, a középponti tendenciától való eltérése, mert jobban tudják, hogy milyen értékek ütköznek meggyőződéseikkel, ezért sokkal konzisztensebbek lesznek a megfontolásaik

(uo. 65.). A tudatos embereket egyrészt a predispozíciók (a már meglévő megfontolásaik, meggyőződések) segítik a politikai manipuláció visszautasításában, másrészt az ellenállásra való hajlamuk arra sarkallja őket, hogy preferenciaformálásuk konzisztens legyen, amely segíti predispozícióik újbóli megerősítését (uo.). Zaller szerint megkérdőjelezhető, hogy a politikailag legtudatosabb emberek állnak ellen legjobban a politikai meggyőzésnek (uo. 100.). A kevésbé tudatos választók kevesebb információt fogadnak be, és mivel kevesebb nyomvezető információhoz férnek hozzá a memóriájukból, ezért kisebb a meggyőző üzenetekkel kognitív tevékenységük, vagyis kevesebb megfontolást tesznek sajátjukká és ezek inkonzisztens módon egy adott pártos oldalt fognak támogatni (uo. 101.). Ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a kevésbé tudatos állampolgárok kevesebbet foglalkoznak a politikai üzenetekkel. Minél tudatosabbak az állampolgárok, annál konzisztensebb megfontolásokat figyelhetünk meg, de egyúttal annál több pártos megfontolást is tesznek sajátjukká (uo.). Meglátásom szerint ez azt vonja maga után, hogy a tudatos állampolgárok sokkal inkább hajlamosak a pártos „elfogultságuknak” megfelelő manipuláció befogadására, vagyis a predispozícióiknak megfelelő üzenetek – fenntartások nélküli és kritikátlan – recepciójára.

Ugyanakkor a tudatosság magas szintje sem garancia arra, hogy az állampolgárok kizárólag konzisztens megfontolásokat tesznek magukévá, mert van egy további tényező, amely az attitűdök stabilitására hatással van. Az attitűdök állandósága gyengébb, amikor a pártos megosztottság kisebb mértékű, mert ebben az esetben a közvélemény kevés nyomvezetőt kap, vagyis az elitediskurzus határozza meg a válaszadói bizonytalanságot (uo. 67–68.). Ebből az következik, hogy a kiélezett politikai vitahelyzetekben az elit még inkább képessé válik az állampolgárok manipulációjára, hiszen a megosztottság elérésével képessé válik az ügyek tematizálására, így a választók könnyebben magukévá teszik az elitpozíciókat. Az ebből következő dedukció ezért az, hogy az absztrakt vagy kis jelentőségű ügyeknek nagyobb a véleményekben megnyilvánuló variabilitása (válaszadói bizonytalanság), mint a jelentős közfigyelmet kapó ügyeknek (uo. 68.), hiszen a politikát átható ügyek képesek arra, hogy formálják az állampolgárok preferenciáit. Továbbá ahogy a korábban említett recepciós axiómából következik, minél jobban elmerül valaki egy ügyben, annál jobban érzékeli a hozzá kapcsolható politikai valóságot. Ezért azok az emberek, akik többet foglalkoznak az adott üggyel, kisebb mértékű ingadozást produkálnak az üggyel kapcsolatos kijelentéseikben, válaszadásaikban (uo.). Eszerint az emberek válaszai bizonyos kérdésekre egy egyensúlyi pont körül vannak, amelyek állandóak, amíg a környezet is állandó marad (uo. 69.). Vagyis az elit biztosítja azt az ingerekkel teli környezetet, amely az állampolgárok preferenciáinak átformálásához (sőt, már elemi kialakulásukhoz) szükséges.

A politikai tudatosság és a konzisztens megfontolások internalizálása egy nem monoton eloszlást mutat: a legtudatosabbak felismerik, hogy mi ellenté-

tes a megfontolásaikkal, a legtudatlanabbak alig vannak kitéve üzeneteknek, ezért szintén kevés inkonzisztens megfontolást tesznek sajátjukká, míg a közepesen tudatosak a leghajlamosabbak inkonzisztens megfontolások internalizálására, mivel kellő mennyiségű időt fordítanak a politikára, de hiányoznak azok a nyomok, amelyek az inkonzisztencia felismeréséhez szükségesek (uo. 170.). Ezért a manipuláció szempontjából leginkább érintett csoport a közepesen tudatosak csoportja, akik relatíve sok információt fogadnak be, mégis hiányzik a szükségesnek mondható szelektációs mechanizmusuk.

A schumpeteri elmélet és a zalleri „empirikus iskola” közötti hasonlóság szembetűnő, hiszen a preferenciák kialakulása függ az elitdiskurzustól. A schumpeteri elmélet és a zalleri kutatás közötti egyetlen különbség az előbbi elméleti, míg az utóbbi empirikus jellegéből adódik: Schumpeter szerint a tudatlanság a manipuláció forrása, Zaller szerint azonban empirikusan finomítani kell a manipulatív politikáról szóló elmélet állításait, hiszen a közvélemény kialakulásának top-down jellege nem közvetlenül a tudatlanságból, hanem az információbefogadásból adódik.

LAWRENCE R. JACOBS, ROBERT Y. SHAPIRO ÉS A RESZPONZIVITÁS

Lawrence R. Jacobs és Robert Y. Shapiro szerint nem az állampolgári inkompetencia okozza az állampolgárok manipulálhatóságát, hanem a vezetők manőverezése, mozgásterük bővítése saját szakpolitikai céljaik megvalósítása érdekében. A másik ok, hogy az emberek többsége nem is hallott vagy nem is tud bizonyos kérdésekről, mert ezeket nem előzte meg kiterjedt szakpolitikai vita (Jacobs–Shapiro, 2000: 101.). A szerzők olvasatában az nyitja meg a vezetők számára a manipulációs teret, hogy a politikusok kifejezetten érdekeltek a befolyásolásban, „szimulált reszponzivitásra” törekednek. Jacobs és Shapiro szerint azokon a területeken, amelyeken többé-kevésbé kompetensen mozognak az állampolgárok, vagy rendelkeznek ismeretekkel, a társadalom jellemzően megosztott, ami nehezíti a kívánt szakpolitikai irányvonal állampolgári érzékeltetését (uo.).

Amikor Bill Clinton egészségügyről szóló javaslatát előkészítették, a programhoz szerették volna az állampolgárok támogatását megnyerni, így folyamatosan figyelemmel követték a nyilvánosság preferenciáit, hogy feltérképezzék a választók érzelmeit, érveit és a rájuk ható szimbólumokat, hogy utána azt olyan módon mutassák be, hogy meggyőzze a nyilvánosságot (uo. 77.). A Fehér Ház személyzeti apparátusával folytatott interjúk, valamint a döntések és a felmérések közötti kapcsolat feltárása szolgált a preferenciák és a tényleges döntések közötti kapcsolat vizsgálatának alapjául (uo. 95.).

Az 1990-es évek elejére a választói preferenciák rangsorában igencsak előre került az egészségügy kérdése, azonban az eset olyanként történő értelmezé-

se, hogy az elnök a közakaratnak megfelelő programot valósított meg, téves, hiszen elsősorban a gazdasági növekedésre irányuló törekvése, valamint a központi költségvetés csökkentése motiválta politikai cselekvését (uo. 96.), így ez nem tekinthető rezponzív politikai aktusnak. Bár egy felmérés alapján a választók kétharmada támogatta Clinton legfőbb elképzeléseit (pl. a mindenkire kiterjedő biztosítást), valójában nem a közvélemény volt hatással a döntésekre: az adminisztráció hivatalnokaival készített interjúkból kiderült, hogy az egészségügyre vonatkozó tervezetet a szakértői gárda a közvélemény-kutatások eredményeitől függetlenül dolgozta ki, és az interjúalanyok valamennyien egyetértettek abban, hogy a tervezet nem biztos, hogy a legnagyobb támogatásnak örvend (uo.).

A *New York Times* közvélemény-kutatása kétséget kizáróan bizonyította, hogy az amerikaiak csaknem kétharmada támogatta a kanadai rendszert, Clinton mégis elutasította azt (uo. 101.). A kutatások alátámasztják, hogy a Fehér Ház leértékeli a nyilvánosság preferenciáit fontos szakpolitikai kérdésekben amiatt, mert nem találja kellően megalapozottnak a közvélemény szerepét a közpolitika alakításában (uo.). Jacobs és Shapiro azt állítja, hogy a manipuláció oka nem csupán az lehet, hogy a választók nem kellő mértékben törekednek az önálló véleményformálásra (annak ellenére, hogy vannak olyan területek, amelyekben nem rendelkeznek preferenciákkal), hanem a politikusok hozzáállásából is ered: számos terület monitorozását figyelmen kívül hagyták, hiszen feleslegesnek tartották (uo.). Néhány tanácsadó azért ignorálta a preferenciákat, mert úgy tartották, hogy az ellenzék könnyen manipulálni képes a közvéleményt (uo.), vagyis a preferenciák figyelembevételének nincsen politikai hozadéka. Azon az állásponton voltak, hogy ha a személyi jövedelemadó társadalmi támogatásra is tesz szert, akkor is kockázatos lehet az elképzelés melletti kiállítás, mivel az ellenzék jól megalapozott kampányt tud felépíteni annak érdekében, hogy befolyásolja a választók ítéleteit (uo.). Ráadásul az is gyakran előfordult az interjúkban adott válaszokban, hogy a döntés-előkészítők úgy tartják, hogy az állampolgárok nem rendelkeznek kellő mennyiségű tudással ahhoz, hogy megítéljék az egyes kérdéseket (uo. 102.). Mindezen túl az adminisztráció hivatalnokai szerint helytelen, hogy a lépéseket a közvélemény alakítsa (uo.). A rezponzív politika elutasítása mögött elsősorban az állampolgári inkompetencia feltételezése, másodsorban a politika hajtóerejének top-down értelmezése állt.

Ezeket az értékítéleteket alátámasztja a Pew Center által 1998-ban végzett kutatás is, amelyben a kongresszusi tagokat, az elnöki kinevezetteket, valamint az idős közszolgákat kérdezték meg számos kérdés vonatkozásában, és azt találták, hogy a megkérdezettek kevesebb mint negyede szerint van az állampolgároknak annyi tudása az ügyekről, hogy kiforrott véleményt fogalmazzanak meg a szükséges teendőkről (uo.). Az interjú vizsgálatok fényében kijelenthető, hogy jelentősen befolyásolta a válaszadást és az ebből kirajzolódó

eredményt, hogy a döntéshozók nem érezték kellően kompetensnek az állampolgárokat. Ez azt jelenti, hogy politikus és állampolgár között bizalmi válság áll fenn. A vezetők sokszor nem tudják, hogy támaszkodhatnak-e a közösségi preferenciákra (egyrészt az ellenzék preferenciaformáló potenciálja, másrészt az állampolgárok hiányos ismeretei miatt), az állampolgárok pedig nehézségekkel szembesülnek a politikai folyamatban, hiszen információs szakadék van közöttük és a politikusok között. Jacobs és Shapiro értelmezése szerint a manipuláció a politikai bizalmatlanságban gyökerező jelenség.

A preferenciák figyelmen kívül hagyása azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy a közvélemény-kutatásokat nem követik figyelemmel a politikusok (uo.). Az egészségügyi reformmal kapcsolatos cél például az volt, hogy az adminisztráció képes legyen a közvéleményre hatást gyakorolni Clinton tervezetének a fogadtatása kapcsán: a hivatalnokok figyelemmel követték a felméréseket és fókuszcsoportokat, hogy megtalálják benne az amerikai állampolgárok és az elit manipulációjához alkalmas nyelvezetet, érveket, valamint szimbólumokat (uo. 103.). A felmérések nyomon követése nem a közpolitika kialakítására, hanem a közvélemény megváltoztatására irányult (uo.). A Fehér Ház úgy kívánta megváltoztatni a közvéleményt, hogy *priming*ot használt: nem az állampolgárok meggyőzését helyezte középpontba, hanem sokkal inkább azt kívánta elérni, hogy a Clinton reformjával kapcsolatos pozitív megfontolások kerüljenek előtérbe a negatívak helyett, és ezeket használják az emberek irányítóként az egészségügyi reformmal kapcsolatos ítéleteik kialakításához (uo. 106.). Úgy határoztak, Clinton tervezetét úgy kommunikálják, hogy a nyilvánosság számára is megnyerő legyen: egyszerű terminusokat alkalmaztak a reformjavaslat részleteinek bemutatása helyett (uo. 108.). Ezzel a javaslat legfontosabb elveire támaszkodtak, amivel befolyásuk alatt tartották a szakpolitikai opciók képződését és a róluk szóló vitákat (uo.). Azzal, hogy az adminisztráció retorikája nem terjedt ki a javaslat különböző részleteire, manipulációs technikát alkalmaztak, hiszen elejét vették a javaslat állampolgárok preferenciáival való összevetésének, ráadásul leegyszerűsített gondolkodási keretrendszerbe és kontextusba helyezték az egészségügyi programot.

1993 és 1994 között egy szisztematikus elemzés készült az elnök egészségügyvel kapcsolatos nyilatkozatairól. Egyes személyek vagy csoportok helyett Clinton arra koncentrált kommunikációjában, hogy az általános, valamint a nemzeti következményeit tárja fel a tervezetnek: egyrészt a gazdaságra gyakorolt pozitív hatásokat hangsúlyozta, másrészt a biztosítás általánossá tételének bevezetése került beszédeinek előterébe és érveléseinek középpontjába (uo. 112.). Megállapítható a Clinton beszédein alapuló elemzés alapján, hogy az elnök hozzávetőlegesen az esetek 10%-ában beszélt az egészségügyi reformról valamely érintetti körre, társadalmi csoportra vonatkoztatva, és sokkal inkább általános vagy absztrakt szöveggörnyezetben tett említést a reformról (uo.). A nemzeti mintákat, valamint a tervezet USA-ra gyakorolt kö-

vetkezményeit emelte ki, és határozottan háttérbe szorította azokat az érvkészleteket, amelyek azt tartalmazták, hogy valamely csoport hátrányosan érintett a kérdésben, ezzel széles választóközönség számára tehette ígéretesé a programot (uo.).

Bár a reformjavaslat a politikai fejlemények nyomán megbukott, az esetből világosan látszik, hogy az állampolgári preferenciák nyomon követése helyett sokkal inkább az került előtérbe az adminisztráció helyzetfelmérésekor, hogy hogyan lehet a közösségi preferenciáknak megfelelő politikai kommunikációt előállítani, és úgy közvetíteni az egészségügyi tervezetet a nyilvánosság felé, hogy az „átfordítsa” a közvéleményt. A rezponzivitás szándéka nem hajtotta a politikusokat, a politikai szándékteljesítés a közösségi preferenciák elé került. A választói racionalitás szerepét felülírta a politikai realitás, a politikusok nem rezponzív viszonyulása a közpolitika megalkotásához.

AZ EMPIRIKUS KUTATÁSOK ELMÉLETI KÖVETKEZMÉNYEI

Az elméleti következmények azokat az implikációkat tartalmazzák, amelyek nem közvetlenül az empirikus eredményekből fakadnak. Az elszámoltathatósággal kapcsolatos kérdés megválaszolásához a hármas analitikus kategóriarendszert alkalmazom. Az elszámoltathatóság valamennyi szempont közül a legnormatívabb koncepció, azonban visszautal a demokraciáelméletek központi kérdéseire, hiszen a schumpeteri demokraciáelméletet leginkább a preferenciák kialakulásának endogén szerkezete (vagyis a politikai folyamat és a vezetők manipulációs tevékenysége) teszi normatív szempontból megkérdőjelezhető elméletté.

Preferenciák

Popkin értelmezésében a választói preferenciák nem kikristályosodott, kikezdetetlen szilárdságú preferenciák, hanem rugalmas gondolkodási mechanizmusok (Popkin, 1991). A racionalizáció nem racionalitást jelent, hanem azt a kiszámítható viselkedést írja le, amelyben az állampolgárok a mindennapi tapasztalataikat képesek a politika világára vonatkoztatni. Popkin számára a valóság legfontosabb szeletei alapján az állampolgárok nem megismerik, hanem „betudják” az igazságot. A politikának ebben az értelmezésében az állampolgárok inkább résztvevő módon jelen a politikában (ahogy azt Rapeli értelmezi; vö. Green, 2010), a számukra relevanciával bíró ügyek nyomán információrészletekből építik fel saját politikai valóságukat, mintsem pusztán megfigyelők lennének. Ezzel szemben Zaller szerint az állampolgárok nem racionálisak, hiszen gondolkodásukban a „szembetűnőség-effektus”

(*salience*), az információ praktikus hozzáférhetősége a meghatározó (Zaller, 1992: 72.). Zaller olvasatában az állampolgárok akkor lennének racionálisak, ha emlékezetük nem az éppen legaktuálisabb információkra korlátozódna, hanem képesek lennének memóriájukban olyan emlékeket tárolni, amelyek a politikai helyzettől függően éppen fontosak számukra. Zaller szerint az állampolgárok a saját meggyőződésükkel ellentétes információkat kevésbé tudják elsajátítani, ha kontextuális információval rendelkeznek az adott kérdésről, ami lehetővé teszi számukra, hogy kötődjenek hozzá (uo. 58.). Az állampolgári preferenciáknak Zaller szerint van egy sajátos volatilitása: az egyéni akaratban nincsenek permanens mintázatok, hanem a racionalitás nagyban függ attól, hogy az állampolgári akaratnyilvánítást korábban milyen tényezők befolyásolták, vagyis az időben legközelebb eső megfontolások alapján nem csupán könnyebb a preferenciák artikulációja, hanem valójában a preferenciákat alapjaiban meg is határozza a megfontolások időbeli elhelyezhetősége. Ez azt jelenti, hogy Zaller szerint a választói preferenciák alapvetően „tűnékenyek”, és az elit kommunikációs aktusai dominálják. Jacobs és Shapiro szerint az állampolgárok preferenciái számtalan esetben nem szilárdak, és számos olyan terület létezik, ahol a választók nem rendelkeznek preferenciákkal (Jacobs–Shapiro, 2000: 101.). Ugyanakkor az állampolgári preferenciák indikatívák a politikai manipulációban, hiszen szükségesek a manipulációhoz szükséges érvkészlet megtalálásához. Értelmezésükben a preferenciák hajlékonyak, manipulatív eszközökkel megváltoztathatók, vagyis a vezetők képesek a preferenciák „elébe menni”, és formálni azokat. A preferenciákkal kapcsolatos legnagyobb probléma a politikusok bizalmatlansága az állampolgárok politikai tudásával kapcsolatosan.

Manipuláció

Popkin szerint a manipuláció nem konstituálja a politikai folyamatban az állampolgár és a politikus között fennálló viszonyt, eredményeiből azonban az következik, hogy a manipuláció a politikában szórványosan előforduló jelenség, amely érdemben nem befolyásolja az állampolgárok racionalizációra (beismerésen alapuló tudásra) való képességét. Popkin szerint az állampolgárok a kognitív és intuitív érvelésmód szintézisének segítségével következtetnek tényállásokra; ezzel implicit módon arra utal, hogy a manipuláció nem feltétlenül hátráltatja preferenciáik kialakítását, hiszen a választók a politikusi viselkedésből következtetnek a kormányzás stílusára. Popkin szerint manipuláció helyett sokkal inkább politikai taktikázásról van szó: a kampányban a jelöltek a stratégiájukat a választók által is meghatározott politikai fejleményekhez igazítják, pl. erősebb kampánytevékenységbe kezdenek olyan választókerületekben, ahol nagyobb eséllyel számíthatnak arra, hogy az egyes jelöl-

tek jobb eredményeket érhetnek el, mint más választókerületekben (Popkin, 1991: 166.), ez azonban nem veszi elejét az állampolgári preferenciák autonómiájának. A politikusi manipuláció, amely teret nyerhet a kampány során (akár kampányrendezvényen, akár perspektivikusan), valójában a választókat segíti hozzá ahhoz, hogy még világosabban lássák a politikusok viselkedését, és ez alapján preferenciáikhoz még közelebb eső választói döntést hozzanak. Zaller ezzel szemben a manipulációról teljesen más képet mutat be. Az empirikus kutatásban használt „attitűdváltozás” fogalma (Zaller, 1992) lényegében megfeleltethető a schumpeteri elméleti keretben alkalmazott „manipuláció” kifejezéssel. Zaller úgy tartja, hogy a manipuláció az állampolgárok irracionálisából ered, ezért legalapvetőbb fogalma a politikai folyamatnak, de nem minden egyén ugyanolyan mértékben manipulálható: empirikus kutatásokra alapozva azt állapítja meg, hogy a legjobban a közepesen tudatos állampolgárok manipulálhatók, hiszen ők találkoznak kellő mennyiségű információval, ugyanakkor nem annyira fejlett az információ és a preferenciáik összeegyeztethetlenségének felismerésére való képességük (uo. 170.). Ennek alapján Zallernél mindenképpen fontosak az előzetesen meglévő meggyőződések, amelyek az elitdiskurzus ellenpontjaként működnek, hiszen megakadályozzák az attitűdváltozást (uo. 121.). Zaller rendkívül pesszimista képet fest a demokrácia természetéről, ezért érvelése – az empirikus „finomhangolásoktól” eltekintve – megegyezik a schumpeteri tézissel. Ezzel szemben Jacobs és Shapiro a manipulációnak egy teljesen más értelmezését adja. A szerzők szerint a manipuláció fogalma szorosan összekapcsolódik a rezponzivitás problémájával, vagyis a politikában az állampolgári akarattól való eltérés miatt a politikusok igyekeznek szimulálni a rezponzivitást (Jacobs–Shapiro, 2000). Felfogásuk szerint a manipuláció arra irányul, hogy a politikusok elkerüljék a választók szankcionálását azáltal, hogy a preferenciákat a jelöltek saját céljaikhoz igazítják. Jacobs és Shapiro esetében hiányzik a manipulációnak a politikai folyamat minden elemére kiterjedő jellege, értelmezésükben a manipuláció egy instrumentális elem, amely hasznos eszköztár a politikusok számára az egyes kormánypolitikák megvalósításában. Olyan értelemben azonban áthatja a politikai folyamatot, hogy az állampolgári akarat figyelmen kívül hagyása meghatározza a politikusok cselekvését. A manipuláció kormányokon átívelő jelenség, amelyet pulzálás jellemez, hiszen akkor kerül elő, amikor a politikusok saját elképzeléseikhez szeretnének támogatókat megnyerni, amikor a megválasztásukhoz szükséges szavazatokra van szükségük, vagy egy általuk kitalált program megvalósításának támogatására.

Reszponzivitás

Popkin eredményeiből az következik a rezponzivitásra vonatkozóan, hogy a politikusok igyekeznek az állampolgárok preferenciáit beteljesíteni, hiszen a választók részéről intuitív módon helyes elszámoltatási ítéletre számíthatnak. Mivel az állampolgárok következtetni tudnak a politikusok tulajdonságaira, olyan egyéni ítéletet is tudnak alkotni, amely megköveteli a politikusi rezponzivitást. Ha egy jelölt nem rezponzív, akkor valószínűleg azt az állampolgárok nem választják meg, így a rezponzivitás Popkin értelmezésében a szavazatokért folyó verseny, a jelöltszelekció alapvető legitimációs forrása. Mindezek ellenére nem elképzelhetetlen, hogy a popkini elméletben is vannak olyan hiátusok, amelyek lehetségessé teszik az állampolgári akarattól való eltérést, ha például a pártazonosulást alkalmazzák „gondolatmankóként”, akkor elképzelhető, hogy nem fordítanak figyelmet a politikusok rezponzivitásának hanyatlására, hanem szavazatukat a képviselő képviselthez való hasonlóságára alapozzák (Pitkin, 1972). A popkini kutatásokból az következik, hogy a politikusok figyelembe veszik az állampolgárok akarátát, mert tudják, hogy a választók prospektív módon is megítélik őket (választói anticipáció). Zaller (1992) az „elitdominancia-tézisen” keresztül köthető a rezponzivitás problémájához. Azt mondja, az állampolgárok gondolkodását az elitdiskurzus tematizálja, vagyis akkor is a politikusok szempontjából nyertes helyzet állítható elő, ha a kormányzók nem figyelnek az állampolgári akarát beteljesítésére. Ez azt jelenti, hogy az állampolgárok gondolkodásának, elégedettségének nem feltétele valamilyen ex ante adott preferencia, hanem lehetséges, hogy a rezponzivitást „előre gyártott” preferenciák generálják, vagyis azt az állampolgári preferenciák megváltoztatásán keresztül maguk a politikusok határozzák meg. Zaller szerint az állampolgári preferenciák beteljesítését célzó szubsztantív rezponzivitás (Jacobs–Shapiro, 2000: 48.) maradéktalanul nem érvényesül; elméletéből lehet, hogy következik az instrumentális rezponzivitás (uo.) bizonyos szintje, de a rezponzivitás alapját nem az állampolgárok ex ante létező preferenciái jelentik. Jacobs és Shapiro szerint a rezponzivitás hanyatlása részét képezi egy világszinten megfigyelhető jelenségnek. A rezponzivitás nem a politikai elit cselekvésének imperatívusza, hanem egy olyan tényező, amelyet „láttatott” rezponzivitásnak is nevezhetünk. Ez egy olyan demokraciaelméleti dilemmát vet fel, ami csaknem feloldhatatlan: az utólag tényszerűen konstataálható rezponzivitás megfelel-e a rezponzivitás általános normáinak, vagy sem. A politikusok általában két eszközzel élnek a közvélemény megkerülésére: a jelenlegi és a jövőbeli közvéleményt értékelik, de számtalan esetben csak az állampolgárok jövőbeli pozíciója foglalkoztatja őket, s azok a politikusok, akik a medián-szavazónak szeretnének kedvezni, ösztönzést érezhetnek arra, hogy szakpolitikájukat az állampolgárok jövőbeli pozíciójához igazítsák (uo. 69.). A politikusok azt is kiszámíthatják, hogy milyen szakpoli-

tikai értékítéletei lesznek a választóknak, így az elszámoltatásnak elébe mehetnek (uo.). A politikusok arra törekcszenek, hogy saját céljaikat beteljesítsék, ami egyúttal azt jelenti, hogy a világuk *egocentrikus* (nélkülözi a kölcsönösségen alapuló vezető–követő kapcsolatot), és a verseny *centripetális* (önmagába visszatérő, spirális), nincsen olyan erő, amely a politikusokat kimozdítaná a szimulált reszponzivitás körforgásából, és amely többlettartalmat adhatna a politikusok ezen felfogásban adott tevékenységének. Az állampolgárok részéről ugyanakkor az jelent problémát, hogy a politikusi felfogás érzékelhetősége miatt bizalmatlansági spirál alakul ki, és az állampolgárok ezért értelmetlennek találják a definitív érdekartikulációt.

1. táblázat. Az empirikus kutatások elméleti következményei

Elméleti következmények	Samuel L. Popkin	John R. Zaller	Lawrence R. Jacobs – Robert Y. Shapiro
Preferenciák	Racionalizáció útján jönnek létre, önazonosak, autonómak	Változékonyak és tűnékenyek, az elit alakítja ki őket	Indikatívak a politikai manipulációban
Manipuláció	Gondolatmankóként szolgál; az állampolgári racionalizáció ellensúlyozza	Inherens politikai jelenség; „elitdominancia-tézis” érvényesülése	Állampolgári preferenciák megismerésével reszponzív politika kiváltása
Reszponzivitás	Inherens politikai jelenség (választások)	Esetleges, mert valójában szükségtelen	Szimulált, nincsen szubsztantív tartalma

Popkin kutatása alapján a kormányok elszámoltathatók. Az állampolgárok politikai tudásának egzaktága nem döntő az elszámoltathatósági kritériumok állampolgári kialakításában. A választók preferenciái előrébb valók, mint a vezetők manipulációs tevékenysége. Az elszámoltatás kiegyensúlyozott, mert az állampolgárok mindig be tudják azonosítani azokat a döntésükhöz szükséges tényezőket, amelyek az elszámoltatásuk hatékonyságát biztosítják. Az elszámoltatás Popkin esetében prospektív módon is értelmezhető, hiszen jelenbeli viselkedésből az állampolgárok jövőbeli viselkedésre tudnak következtetni: a tanulmány elméleti keretéhez hasonlóan Popkin azt is az elszámoltatás részének tekinti, hogy a múltbeli teljesítmény megítélésén túl mennyire képesek az állampolgárok olyan kormányt megválasztani, amelytől a jövőben reszponzív politizálást várhatnak.

Zaller elméletében az elszámoltatás esetleges, hiszen a preferenciák változékonyak, és a politikában teret kaphat a manipuláció is, mert a közvélemény top-down módon alakul ki. Ez azt implikálja egyrészt, hogy a közakarattól való eltérés lehetséges, másrészt jelentős morális kockázatot rejthet magában a politikusok megválasztása, hiszen előre nem kiszámítható, hogy milyen lesz

az adott politikai közvélemény iránti érzékenysége. Ráadásul a preferenciák esetlegessége nem teremti meg az elszámoltatáshoz szükséges kiszámítható feltételeket: azok kialakulásához legnagyobb mértékben a politikai vezetők járulnak hozzá. Az állampolgári inkompetencia és a politikusok valósággalaktó potenciálja beárnyékolja az elszámoltatás lehetőségét.

Jacobs és Shapiro esetében nemcsak lehetőség a közakarattól való eltérés, hanem a politika legalapvetőbb realitása. A gondot elszámoltathatósági szempontból azonban nem az állampolgári preferenciák irracionalitása okozza a kutatók szerint (hiszen ezek politikusi nyomon követésére léteznek hatékony mechanizmusok), hanem a demokrácia és a politikaalkotás megváltozott természetű. A *pandering* (állampolgári akarat „szolgai módon” történő követése) teljesen hamis tézis a szerzőpáros szerint. Az elszámoltathatóság nem érvényes, hiszen a választók helyett a politikusok használhatják anticipatív képességüket, amely az elszámoltatás lehetőségét aláassa, amelyet a politikusi viselkedést jellemző „felülírás-tézisnek” nevezek. Az elszámoltathatóság torzul, és nem az az állampolgári ítélet jön létre az elszámoltatás nyomán, mint egy pusztán a nép önkormányzatán alapuló demokráciában, amelyben nem jelenik meg a politikusok manipulációjának torzító hatása az emberek politikáról alkotott ítéleteiben. Az állampolgárok ebből a perspektívából nem a valóságot látják.

KONKLÚZIÓ

Zaller eredményei megfeleltethetők a Schumpeter demokráciaelméletét meghatározó alapvetéseknek az állampolgárok inkompetenciájáról, valamint politikában betöltött szerepéről. Zaller azonban árnyalja Schumpeter állításait: szerinte nem általános állampolgári inkompetenciáról van szó, hanem bizonyos tendenciák mentén figyelhető meg ez az összefüggés, ráadásul azt a schumpeteri meglátással ellentétben nem a tudatosság befolyásolja, hanem különböző – elsősorban – belső meghatározottságú prekondíciók (pl. meggyőződések), valamint külső körülmények (pl. üzenetintenzitás). Popkin eredményei alapján nem képzelhető el, hogy az állampolgárok a folyamatok komplexitása miatt nem látják át a politikát, valamint az sem merül fel lehetőségként, hogy a politika terrénumát az állampolgárok túl bonyolultnak találják ahhoz, hogy megtérülőnek tartsák annak mélyebb megismerését (Meszerics, 2008). Az állampolgároknak ugyanis nem szükséges „kvázi-politikussá” válniuk ahhoz, hogy átlássák a politikai folyamatokat, de ösztönzési mechanizmusokat sem kell létrehozni annak érdekében, hogy bevonódjanak a politikába, mert a heurisztikák ellensúlyozzák az esetleges információhiányt. A választott politikai tisztviselő szankcionálása nemcsak a múltbeli tapasztalatokon múlhat, hanem az állampolgárok – politikusi tulajdonságokon, közszerepléseiken

stb. – alapuló előre látó képességén is. Jacobs és Shapiro eredményei alapján a demokrácia normatív értéke megkérdőjelezhető, vagyis kérdésessé válik az a demokráciakép, amely az állampolgári preferenciákra alapozza a politikai folyamatok hajtóerejét.

A heurisztikus állampolgári viselkedés, amely Popkinnál jelenik meg, feltételezi a választók következtetéseinek megalapozottságát. Zaller és Jacobs–Shapiro műveinek elméleti implikációi azonban kevesebb optimizmusra adnak okot. Ha az állampolgárok nem tudják elérni, hogy érvényesüljön a rezponzivitás, mert annak működését manipulációval fedik el a politikusok, akkor a klasszikus (vagy neoklasszikus) demokrácia keretei szétfeszülnek, és az állampolgárok elszámoltatási lehetőségei sérülnek, ami könnyen átvezet minket a schumpeteri elméletre jellemző „esztétikai” ítélet megjelenéséhez, amelytől idegenek a preferencialapú választói megfontolások. Óriási ellentét feszül Popkin és Jacobs–Shapiro kutatásainak elméleti következményei között. Míg Popkin esetében a választók előre jelzik a politikusok cselekvését, addig Jacobs–Shapiro értelmezésében a politikusoknak van „előre látó” képessége, hogy elébe menjenek a választói elszámoltatásnak. A két szerző között „antagonisztikus ellentét” fedezhető fel (anticipatív választóközönség versus anticipatív politikusok). Popkin esetében a gondolatmankók lehetősége hozzásegíti az állampolgárokat a preferenciaazonos választói döntéshez. Jacobs–Shapiro esetében azonban az elszámoltathatóság lehetőségét aláássák a politikusok, vagyis olyan környezetet teremtenek, amelyben nincsen egyértelmű „zsinórmérték” az állampolgárok elszámoltatási standardjának adekvát kialakításához.

Tanulmányomban arra is rá kívántam mutatni, hogy az elszámoltatás nem csupán elméleti, hanem empirikus fogalom is, amely jól hasznosítható a politikatudomány elméleti-módszertani hibridizációjában, hiszen nemcsak a demokráciaelmélet központi fogalma, hanem a választói viselkedés kutatásához is elengedhetetlen konceptuális készletet konstituálja.

JEGYZETEK

- ¹ Az információszerezésre való hajlandóság alacsony szintje akár racionális megfontolás is lehet. Tóka Gábor szerint a politikai döntéshozatal komplexitása magyarázza az állampolgárok alacsony ismeretszintjét, hiszen amennyiben az állampolgárok életük nagy részét ezeknek a jelenségeknek a tanulmányozásával töltেনék, akkor sem biztos, hogy a legtöbben ki tudnának igazodni a politikai jelenségeken, hiszen azok rendkívül komplexek (Tóka, 2009: 10.).
- ² Értelmezésemben nem a képviselőtelvűség, hanem a rezponzivitás a döntő, hiszen ha egy nem képviselőtelvű kormány úgy manipulálja a közvéleményt, hogy az rezponzívnak érezze a kormányzást, akkor nyilvánvaló, hogy a kormány reprezentativitása másodlagossá válik. Ráadásul a Manin, Przeworski és Stokes által felvázolt elszámoltatási mechanizmus nem min-

den esetben biztosítja a képviselet érvényesülését, hiszen előfordulhat, hogy olyan kormányt váltanak le, amely valójában a nép érdekében cselekedett, és olyan politikusokat választanak újra, akik nem törekedtek a reprezentativitásra (Manin et al., 1999: 13.). Az elszámoltatás ezért ebben a koncepcióban nem biztosítja automatikusan a képviseletet, de szavatolja a demokratikus működést, amely reszponzívva tehető, ha az állampolgárok politikai tudása lehetővé teszi a jelöltek alapos kiismerését, a politikusok hatékony felelősségre vonását.

- ³ A heresztetika a preferenciák változatlansága melletti prioritásrendezés. A manipulációnak azt a típusát írja le, amelyben az állampolgári preferenciák nem változnak, de mégis eltérő végső eredmény áll elő, mint a politikai helyzet változatlansága mellett (pl. napirendformálás) (Riker, 1986).
- ⁴ Míg az előbbire a politikai kompetenciahiány és a könnyű befolyásolhatóság, addig utóbbira a közegészségügyi tudás befogadásának visszautasítása szolgálhat példaként.
- ⁵ Zaller a modelljével kapcsolatos ellenpéldák alkalmazása helyett inkább részesíti előnyben egyes hipotéziseinek elutasítását, ami szintén azt bizonyítja, hogy törekvése egy empirikus iskola, az állampolgári politikai tudásról való sajátos gondolkodásmód kialakítására irányul.
- ⁶ Ezt nevezhetjük „normatív Rapeli-tételnek”, hiszen Zaller szerint az elit dominálja a közvéleményt, így nincsen az állampolgári participációnak tényleges értéke (ahogyan Laura Rapeli állítja), viszont Zaller megállapítja, hogy a bevonódás növeli a tudásszintet.

IRODALOM

- Achen, Christopher H. – Bartels, Larry M. (2016): *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Bentham, Jeremy (1823): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford, Clarendon Press.
- Converse, Philippe E. (1964): The nature of belief systems in mass publics. *Critical Review*, Vol. 18, No. 1–3, 1–74. <https://doi.org/10.1080/08913810608443650>
- Downs, Anthony (1990): Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, XXXVII. évf. 9. sz. 993–1011.
- Fearon, D. James (1999): Electoral Accountability and the Control of Politicians: Selecting Good Types versus Sanctioning Poor Performance. In: Adam Przeworski – Susan C. Stokes – Bernard Manin (eds.): *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge, Cambridge University Press, 55–97.
- Green, Jeffrey Edward (2009): *The Eyes of the People: Democracy in an Age of Spectatorship*. Oxford, Oxford University Press.
- Green, Jeffrey Edward (2010): Three Theses on Schumpeter: Response to Mackie. *Political Theory*, Vol. 38, No. 2, 268–275. <https://doi.org/10.1177/0090591709354874>
- Jacobs, Lawrence R.–Shapiro, Robert Y. (2000): *Politicians Don't Pander – Political Manipulation and the Loss of Democratic Responsiveness*. Chicago, University of Chicago Press.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl? *Politikatudományi Szemle*, XVI. évf. 4. sz. 7–28.

- Körösényi András (2008): A felhatalmazáselmélet védelmében: Válasz Meszerics Tamás kritikájára. *Politikatudományi Szemle*, XVII. évf. 4. sz. 161–172.
- Körösényi András (2009): Escher lépcsőin: Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Századvég (Új Folyam)*, 54. sz. 3–24.
- Körösényi, András (2011): Innovative leadership and the politics of disequilibrium – A Schumpeterian account of the role of leadership. *Working Papers in Political Science*, MTA Politikatudományi Intézet, 5. sz.
- Mackie, Gerry (2009): Schumpeter's Leadership Democracy. *Political Theory*, Vol. 37, No. 1, 128–153. <https://doi.org/10.1177/0090591708326642>
- Manin, Bernard (1997): *The principles of representative government*. Cambridge, Cambridge University Press, 193–236.
- Maravall, José María (1999): Accountability and Manipulation. In: Adam Przeworski, Susan C. Stokes and Bernard Manin (eds.): *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge University Press, Cambridge, 154–196.
- Meszerics, Tamás (2008): Demokratikus-e a felhatalmazáselmélet? Megjegyzések Körösényi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, XVII. évf. 4. sz. 147–159.
- Metz, Rudolf (2017): A politikai vezetés három arca. A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában. *SZÁZADVÉG*, 85. évf. 3. sz. 69–93.
- Pitkin, Hannah Fenichel (1967): *The Concept of Representation*. Los Angeles, University of California Press.
- Popkin, Samuel L. (1994): *The Reasoning Voter – Communication and Persuasion in Presidential Campaigns*. Chicago, Chicago University Press.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist Conception of Democracy: A Defense. In: Ian Shapiro and Casiano Hacker-Cordón (eds.): *Democracy's Value*. Cambridge, Cambridge University Press, 23–56.
- Przeworski, Adam – Stokes, Susan C. – Manin, Bernard (1999): Elections and Representation. In: uők (eds.): *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge University Press, Cambridge, 29–54.
- Przeworski, Adam – Stokes, Susan C. – Manin, Bernard (1999): Introduction. In: uők (eds.): *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–26.
- Rapeli, Laura (2014): *Democratic Theory and Political Knowledge*. London, Palgrave Macmillan.
- Riker, William H. (1986): *The Art of Political Manipulation*. New Haven, Yale University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques (1947): *Társadalmi Szerződés*. Budapest, Phönix-Oravetz kiadás.
- Schumpeter, Joseph (2003): Another Theory of Democracy. In: *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London: Routledge.
- Teles, Filipe (2015): The Distinctiveness of Democratic Political Leadership. *Political Studies Review*, Vol. 13, No. 1, 22–36. <https://doi.org/10.1111/1478-9302.12029>
- Tóka Gábor (2009): A jó kormányzat, az ismeretgazdag választóközönség, és a tömegtájékoztató rendszer összefüggései nemzetközi összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évf. 2. sz. 7–26.
- Zaller, John R. (1992): *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Los Angeles, University of California.